

НАУКОВІ ЮВІЛЕЇ

Басняк Т.А.

ДО 80-РІЧЧЯ ДМИТРА ВОЛОДИМИРОВИЧА ЗАТОНСЬКОГО*

До літературного процесу поряд із тими, хто створює художню продукцію, справедливо зараховуються й ті, хто про неї пише.

У липні 2002 року свій вісімдесятилітній ювілей святкував один із найвідоміших у філологічному світі дослідників німецькомовної літературної традиції Дмитро Володимирович Затонський. Доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, дійсний член Європейської Академії Наук та Мистецтв у Зальцбурзі, він автор 12 монографій, а його численні статі видавалися не тільки майже всіма європейськими мовами, але й навіть китайською. Тепер Дмитро Володимирович очолює Відділ світової літератури та компаративістики Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України і є головним редактором журналу "Вікно в світ" (Київ) та членом редакційної ради журналу "Иностранная литература" (Москва).

У статтях Д.В. Затонського, написаних в різний час та з різних приводів, простежується давня зацікавленість автора проблемами реалізму та модернізму, а також їх одвічним протиставленням. Назви творів, що вийшли у світ в останньому десятиріччі, "Реализм – это сомнение" (1992) та "Модернизм и постмодернизм: мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств" (2000), очевидно, говорять самі за себе. У більшості своїх досліджень учений критично переглядає загальноприйняті уявлення щодо творчості відомих представників реалізму, шукає закономірності в "довічному колообертанні" модернізму та постмодернізму, пояснюючи ним "рух мистецтв, культури, а, можливо, буття в цілому".

Аналізуючи модернізм (реалізм, постмодернізм) як ціле, Затонський щоразу звертається до індивідуальних особливостей кожного окремого представника цього напрямку. Він переконаний, що помилково закріплювати за якоюсь однією групою письменників право на звання "героїв нашого часу", а всіх, не схожих на них, записувати в ретрогради. "Адже жоден видатний митець, – і на цьому Затонський наголошує, – не буває схожим на іншого. Творча індивідуальність змушує його по-своєму бачити світ та змальовувати його на свій лад." Отже, вважає Затонський, будь-яка спроба нав'язати своєму часу "стиль епохи" є починанням суб'єктивістським, абсолютно ненауковим.

У дослідженнях Затонського велика увага приділяється індивідуальності та естетичним поглядам кожного гідного представника реалізму (модернізму, постмодернізму) як основам його неповторності. Тому наукова діяльність самого Дмитра Володимировича заслуговує уваги як літературознавців, так і тих, хто цікавиться німецькомовною літературою взагалі.

Починаючи свою літературно-дослідницьку діяльність у ті часи, коли наука (як і інші реалії радянського життя) була невідривною від соціалістичної політики, Затонський ніби намагався триматися на відстані (осторонь?) від цього ідеологічного тиску. Звичайно, наскільки це було можливо, адже, як кажуть, “з вовками жити – по-вовчому вити”. І це добре, оскільки відверте десидентство могло б позбавити нас автора багатьох важливих для літературознавчої науки та зацікавленого читача спостережень і висновків, цікавої та неординарної людини, інтерв'ю з якою, надруковане в німецькому журналі “KulturAustausch” (2001), надає можливість скласти яву не тільки про представників німецької літератури за часів існування Берлінського муру (саме це є темою бесіди), але й про самого Д.В.Затонського як відомого українського вченого зі світовим ім'ям.

Дмитро Затонський: КАФКА В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ – ЗУСТРІЧІ З НАСЛІДКАМИ

Чому твори Франца Кафки так добре сприймалися радянською молоддю шістдесятих? У чому полягає сенс гумору Марселя Раїх-Ранікі й стриманість Вольфганга Кеппена? Розмова з одним із найкращих знавців німецькомовної літератури колишнього Радянського Союзу Дмитром Володимировичем Затонським щодо минулого літературного століття з точки зору німецько-російських стосунків.

KulturAustausch: *Пане Затонський, під час своєї подорожі в Західну Німеччину на початку 70-х років Ви мали змогу познайомитися з багатьма німецькими післявоєнними письменниками. Як сталося, що Вам дозволили здійснити таку на диво неймовірну для того часу подорож?*

Дмитро Володимирович Затонський: Нагода провести три місяці в Німеччині виникла в 1971 році. Фінансувалося це нашою стороною, зокрема Академією наук. І фінансувалося дуже непогано, оскільки я мав можливість протягом цих трьох місяців подорожувати всією Німеччиною й здійснити заплановану мною програму візитів. Тоді, власне, я і познайомився з усіма відомими німецькими письменниками та багатьма критиками, окрім Гюнтера Грасса, який жив у недоступному мені Західному Берліні, та Ернста Юнгера, зустріч з яким могла бути для мене занадто небезпечною.

KulturAustausch: *З Марселем Раїх-Ранікі, наприклад?*

Затонський: Так, і з Ранікі, здається, ми порозумілися найкраще. Поляк за походженням, уже через свою біографію він був мені ближчим, ніж інші представники інтелігенції, які виростили на Заході. Він походив зі Східної Європи й розумів нашу ситуацію краще, оскільки сам її пережив. Він дивився на світ з гумором, хоча й не без долі цинізму, від якого Генріх Белль, наприклад, був зовсім далеким (Белль ставився до всього досить серйозно <...>). Для нього (*М. Раїх-Ранікі – Т.Б.*) було дуже мало святого. Він розповів мені тоді чудовий жарт Антонія Слонімського, який в той час займав посаду голови союзу письменників Польщі. Дошкульний гумор Слонімського приносить йому славу та одночасно відлякував поляків. Навіть генеральний секретар польської КП Владислав Гомулка побоювався його, оскільки вся Польща сміялася над жартами Слонімського. Це сталося на засіданні спілки письменників. Біля Слонімського сидів голова делегації радянських письменників Костянтин Симонов. А за ними, тобто в другому ряду, Раїх-Ранікі. Засідання тривало вже кілька годин, коли Симонов нахилився до Слонімського й запитав: “Скажіть, будь ласка, Антоній, де я тут можу вийти?” На що Слонімський відповів: “Ви? Всюди!”

KulturAustausch: *Белль не дозволив би собі таких жартів.*

Затонський: Ніколи. Ранікі подобалась роль шибеника, яким він насправді не був. Цю роль він грав також і в “Літературному квартеті”. Його гумор не є відверто злим, але й гуманним його не назвеш. Гумор Белля був спрямований на самого себе. Він любив поговорити про себе і свою власну безпорадність і про те, як погано він нібито розуміє світ. Насправді-то він дуже добре розумів його. Коли я зустрічався з ним, він розповідав мені про радянського історика, який колись був у нього в гостях. Під час цієї зустрічі до Белля зателефонував Віллі Брандт і запросив його на вечерю. Белль сказав, що має гостя з Радянського Союзу, на що Брандт запропонував йому взяти гостя з собою. Але історик не наважився прийняти таке запрошення без попереднього дозволу радянських органів і відмовився. “Дивна людина, - казав мені потім Белль. – Він не захотів познайомитися з Брандтом.”

KulturAustausch: *У своїй книзі “В установі метеликів”, що містить портрети письменників 47-ої групи, Ганц Вернер Ріхтер писав про Белля як про людину, яка дуже добре зналася на фінансових справах. Якось, радіючи отриманому гонорару, він запитав Ріхтера: “Чи любиш ти гроші так само, як я?”*

Затонський: У це я можу повірити. В його характері були ці обидві риси. Наприклад, не зважаючи на своє безперечне багатство в останні роки, одягався він підкреслено скромно. Кажуть, що коли дружина Белля вперше побачила Копелева, вона сказала: “Такий

як мій Генріх – він теж неправильно застібає свій піджак”. У цій скромності було, звичайно, щось кокетливе, але, безперечно, і гарне. Він ніколи не міг поставити когось у незручне становище. Під час перебування Белля в Радянському Союзі, це було десь у 60-ті роки, я був присутній на зустрічі з Віктором Некрасовим. Вони сиділи за столиком у ресторані один напроти одного. Ще кілька людей, серед яких був і я, з цікавістю слухали їх розмову. Некрасов хотів, і це було в його стилі, відразу поставити всі крапки над “і”. Він сказав: “Я стріляв у Вас!” На що Белль відповів: “Я теж.” Пізніше виявилось, що Белль жодного разу не стріляв під час війни. Він сам це написав, і я йому вірю. Він був санітаром. Тоді, у розмові з Некрасовим, він просто збрехав, для того щоб не поставити Некрасова в неприємну ситуацію.

KulturAustausch: *Про Вольфганга Кеппена, з яким Ви теж зустрічалися, кажуть, що він відрізнявся справжньою скромністю.*

Затонський: Безперечно. Мені здається, це було пов'язано не лише з його природною стриманістю, а і з тим, що він ніколи не був “зіркою”. У Радянському Союзі відомий письменник автоматично ставав знаменитістю, жив у кращих умовах, був метром. На Заході далеко не всі письменники мали такий статус. Більшість із них відома тільки читачам та критикам. Тому в Німеччині Белль був у цьому відношенні винятком, хоча сьогодні насправді знаменитим є тільки Гюнтер Грасс. Кеппен ніколи не був знаменитістю. Коли ми зустрілися, він сказав: “Вибачте, я прийшов пішки, моє авто розвалилося прямо піді мною.” За його словами, в нього було для мене стільки часу, скільки мені потрібно. Мені здалося, він дуже зрадив тому, що хтось ним зацікавився. Мабуть, він був дуже самотнім і важко це переживав.

KulturAustausch: *Таке саме враження справляють і герої його романів. Наприклад, депутат Кетенхоізе у “Оранжеві” або Юдеян у “Смерті в Римі” – самотні фігури. Чи не здалося Вам, що Кеппен був насправді таким же самотнім фланером, яких ми часто зустрічаємо в його романах?*

Затонський: Кеппен небагато розповідав мені про своє повсякденне життя. Та й бачились ми лише один раз. Ми тоді більше розмовляли про загальне становище, про тогочасну федеративно-республіканську політику, відносно якої він, до речі, висловлювався не дуже схвально.

KulturAustausch: *У східнонімецькому виданні “Volk und Welt” у 1978 році Ви випустили книгу, в якій ідеться про роман 20-го століття. Вона була не лише захоплююче написана, а й вільна від тієї ідеологічної оболонки, в яку загортали, були змушені загортати, свої твори Ваші східні колеги.*

Затонський: Через багато років після видання цієї книги на конференції в Німеччині, вже після її об'єднання, я познайомився

з чоловіком, який вивчав літературу в НДР. Від нього я дізнався, що деякі не занадто вірні партії професори вважали цю книгу класичним твором західної літератури. Ну... тепер я би, звичайно, так не писав про деякі речі. Той, хто був у нас “публіцистично активним”, був просто змушений іноді лукавити. Я був у нас першим, хто писав про Кафку і видав про нього книгу, яка після своєї появи на початку 60-их, як я дізнався лише багато років потому, причарувала тогочасну молодь. Якимось чином Кафка справляв на молодих людей неабияке враження. Перший російський переклад Кафки, який було взято до уваги, з’явився в “Иностранной литературе”, з мою великою й звичайно жадливою статтею про Франца Кафку.

KulturAustausch: Чому жадливою?

Затонський: Я ж повинен був писати, яким поганим був Кафка. Важко було працювати в часи диктатури. Інакше, мабуть, взагалі не було б ніяких російських перекладів Кафки. Хоча десь у 20-30-х роках і була перекладена російською мовою та видана одна з його коротких новел, але на неї абсолютно не звернули уваги. Після війни, коли Кафка був визнаний в усьому світі, в Радянському Союзі він залишався майже зовсім невідомим. У цей час на Заході (якимось Камусом) була написана п’єса про Кафку, яку потім поставили на сцені. П’єса була рецензована й ці рецензії стали тим першим, що фахівці могли прочитати про Кафку.

KulturAustausch: Яке враження справив Кафка на тодішнього читача?

Затонський: Читачі приймали це на свій рахунок і на рахунок своєї ситуації. Не думаю, що Кафка робив це навмисне, але він був генієм, і тому написане ним мало відношення також до нас і до наших стосунків. Люди розпізнавали наше становище в тому, про що писав Кафка. Впізнавали не стільки наш політичний стан, скільки духовний. Була навіть здійснена спроба зробити з Кафки політичного письменника, але з цього, звичайно, нічого не вийшло. І усе ж таки світогляд Кафки, абсурдність, яку він зображував, – все це викликало тоді величезний духовий сплеск. Нова культурна та інтелектуальна гласність часів “відлиги” в 60-х роках була, з точки зору духовності, більш революційною, ніж через пару десятків років “перебудова”. Тоді в 60-х утворився справжній потік інтелігенції.

KulturAustausch: В той час як інтелігенція часів “перебудови” дуже скоро перестала мати якесь значення.

Затонський: Так і є. Для визволення духу перша хвиля свободи була набагато вирішальнішою. Тепер, звичайно, можна друкувати абсолютно все, але це більше не справляє такого враження на читача. Перша справжня книга з творами Кафки з’вилася в Радянському Союзі в 1965 р., вона є в мене і тепер. Її видано в

Москві і в ній було представлено досить широкий вибір невеликих п'єс і роман "Процес". На початку 90-х років розпочалася друга хвиля, коли кожне видавництво в нас хотіло друкувати Кафку. Тоді під моїм керівництвом було складено чудове трьохтомне видання його творів, які первісно мали друкуватися видавництвом "Художественная литература", найбільшим у Радянському Союзі серед тих, що видавали художню літературу. Але наприкінці горбачовських часів видавництво потрапило у фінансову скруту і вже було не в змозі завершити цей проект.

KulturAustausch: *А як щодо сприйняття інших німецькомовних письменників та публіцистів того часу? Скажімо, Курта Тухольського, який зі своїми рецензіями у „Weltbühne“ ("Світовій сцені") був одним із перших у Німеччині, хто звернув свою увагу на Кафку й розпізнав його талант, якого знають тільки у вузьких колах.*

Затонський: Про Тухольського зараз зовсім забули. За часів радянської влади, до та ще трохи після війни, його друкували як інтелектуала, який займає ліву позицію, він навіть був об'єктом вивчення в університетах – але тепер це позаду. Мені здається, що протягом останніх 20 років не була надрукована жодна його праця, хіба що, можливо, десь в антології.

KulturAustausch: *Ви багато займалися Йозефом Ротом, автором, який в наш час зовсім забутий у Росії.*

Затонський: Так, на жаль, його майже забули. Але ж свого часу Рот і у нас був відомим німецькомовним журналістом, якого перекладали й читали, навіть якщо в Радянському Союзі більш підтримували і тим самим робили більш відомим Егона Ервіна Кіша, так званого прогресивного і, головне, лівого репортера. Але і Рот не залишився непоміченим. У 1939 році в Радянському Союзі з'явився його "Марш Радецького", який дуже зацікавив читацьку публіку. Це цікаво ще й тому, що пройшло тільки два роки після репресій 1937-го. І все ж таки політичний та ідеологічний клімат був тоді набагато ліберальнішим, ніж у післявоєнний час, коли незадовго до своєї смерті Сталін провів останні "чистки". Коли я в 1939 році почав своє навчання, то вже в першому семестрі міг без проблем взяти в бібліотеці "І сказав Заратустра". Цю книгу, яку наша університетська бібліотека мала ще в дореволюційному виданні в російському перекладі, я потім завжди читав на лекціях з історії комуністичної партії. І це в той час, коли Гітлер уже був при владі і всім було відомо, що Ніцше – один із тих філософів, яких дуже поважають нацисти. Після війни я працював у Харкові над своєю дисертацією про "Велику війну білих людей" Арнольда Цвайга і літературу, яка стосувалася першої світової війни. У харківській університетській бібліотеці, яка загалом пропонувала непоганий вибір літератури й була добре обладнана, я шукав Ремарка та

Хемінгуея, але так і не знайшов. Коли я спробував звернутися по допомогу до бібліотекаря, він запитав мене: “А навіщо вам потрібні ці книги?”. Я пояснив, що працюю над дисертацією, але це не допомогло. Тільки після того, як я представив письмове свідчення, мені відкрили доступ до книг, які знаходилися в так званому “службовому каталозі” й були недоступні звичайному читачеві. Останні чотири - п'ять років до смерті Сталіна були ідеологічно найгіршими. І він готувався до ще більших репресій. Його смерть була благословенням. Його абсолютизм був причиною того, що багато хто з освічених людей після нетривалої симпатії знову відвертався від СРСР. Йозеф Рот, який спочатку навіть займав майже ліву позицію, з обуренням писав після свого візиту до СРСР про те, що в Радянському Союзі до цих пір ще не позбавилися грошей. Він був лівішим за більшість комуністів. Одного разу як він зустрівся в Парижі з Іллею Еренбургом...

KulturAustausch: ... *якому в Німеччині дотепер не можуть пробачити жадливого маніфесту, з яким він підштовхував солдат Червоної армії на вбивство звичайних німецьких громадян, при цьому офіційно не наголошуючи на своєму авторстві ...*

Затонський: ... “Вбий німця!” – “Töte den Deutschen!”. Так, це окрема тема. Письменник Ілля Еренбург був найбільшим підбурювачем країни в часи війни. При цьому його ненависть розповсюджувалася не тільки на Гітлера, а й на всю Німеччину й німців. Після війни він був осуджений за це Сталіним, який взяв під свою опіку частину Німеччини. Сталін мріяв розділити ці поняття – Гітлер та німецький народ. Але протягом усієї війни Еренбург був бажаним підбурювачем газети “Правда”, майже кожного її номера. Еренбург – це окрема історія. Він дуже суперечлива фігура. Я б навіть сказав, що в ньому вміщувалися відразу три чи чотири різні особистості. Можливо, він не був видатним, але вже точно блискучим письменником. Еренбург частенько бував у Парижі, час від часу жив у цьому місті. Коли Еренбург зустрівся з Ротом, Гітлер був уже при владі. Ліві претендували на те, щоб мати Рота у своїх лавах, але Рот належав Габсбургам. Він був у гарних стосунках з Отто фон Габсбургом, претендентом на владу в Австрії, й агітував за нього у своїх статтях. Еренбург запитав Рота, чому він це робить, адже він лівий, на що той відповів, що принаймні ніхто не буде заперечувати – Габсбурги набагато кращі, ніж Гітлер.

KulturAustausch: *Звичайно, в такому порівнянні виграє майже кожен. Звідки походить ця цитата?*

Затонський: Зі спогадів Еренбурга. Я тепер уже точно не пам'ятаю, де я це прочитав. Еренбург досить рано, найпізніше у 30-ті роки, зрозумів, чим був Радянський Союз і яке він мав значення.

KulturAustausch: Але він також був циніком?

Затонський: Винятковим циніком. На його прикладі можна вчити, як великі митці виживають у диктаторських режимах. Таку здібність мають далеко не всі творчі люди. Або вони самовіддано підкорюються системі, або ця система розчавлює їх. Ніде в цьому столітті це не було такою очевидністю, як у Радянському Союзі 1917-1991 та в Німеччині 1933-1945 років.

Інтерв'ю брав Міхаель МАРТЕНС.

Переклад Т.А. Басняк

Дмитро Володимирович Затонський, народився у 1922 р., дійсний член Академії наук України та Європейської академії наук та мистецтв у Зальцбурзі.

Твори:

1. Затонский Д.В. Век двадцатый. Заметки о литературной форме на Западе. – К.: Изд-во киевского унив-та, 1961. – 260с.
2. Затонский Д.В. Герой и автор. – М.: Знание, 1962. – 48с.
3. Затонський Д.В. У пошуках сенсу буття. Погляд на літературу сучасного Заходу. – К.: Дніпро, 1967. – 312с.
4. Затонський Д.В. Про модернізм і модерністів. – К.: Дніпро, 1972. – 272с.
5. Затонский Д.В. Зеркала искусства. – М.: Советский писатель, 1975. – 334с.
6. Затонський Д.В. Шлях через ХХ століття. Статті про німецькомовні літератури. – К.: Дніпро, 1978. – 301с.
7. Затонский Д.В. Наше время. Книга о зарубежных литературах ХХ в. – М.: Советский писатель, 1979. – 432с.
8. Затонский Д.В. Реализм – это сомнение?. – К.: Наук. думка, 1992. – 280с.
9. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств. – Харьков: Фолио, 2000. – 256с.